

SLAVICI CEL VAJNIC

THE ENERGETICAL SLAVICI

Denis-Steliana BRĂDESCU

Școala de Studii Doctorale – an III

Facultatea de Litere – Universitatea București

Colegiul Național „Victor Babeș”- Șos. Fundeni, nr.253, București

E-mail: o_bradescu@yahoo.com

Abstract

*Literary criticism has mainly identified the existence of two distinct periods within Ioan Slavici's literary work: a successful one starting with **Priest Tanda** (1875) - his debut from **Literary Conversations** - ending with **Mara** (1894), and another one, clearly marked by his ethical and didacticist obsessions beginning in 1895 and stretching until his death in 1925.*

Is it possible to deal with a very sudden transformation from success to failure, from professionalism to mannerism? We do not intend to make a factological reconstruction but what we are really trying to find, is an answer with an exclusively symptomatic character, explanatory for the critic who distinguishes between masterpieces on one side and pure raw paper on the other side, but regards opera within the whole grand schema like a living creature. When does then the esthetical derangement really begins and what does really trigger it?

Key words: periodization, transformation, ethical, moral

Cuvinte cheie: periodizare, schimbare, etic, moral

Partea I: Cei trei I. Slavici

În primii douăzeci de ani ai carierei sale scriitoricești, Slavici scrie puțin. O nuvelă pe an, alteori una la trei ani fără a exista presiunea unei activități publicistice sau extraliterare solicitante. Între 1874 și 1884 îl găsim pe scriitor la București căutându-și un loc între susținătorii „noii direcții” din cultura română și gravitând în jurul personalității ideologului și conducătorului acestei mișcări: Titu Maiorescu. Toate scrisorile lui Slavici către mentorul Junimii din această perioadă bucureșteană se resimt de o poză a subordonării pe care o concentrează de fiecare dată formula de încheiere: „al dumneavoastră devotat”, „al dumneavoastră sincer și devotat” sau „al dumneavoastră sincer și devotat și recunoscător, Ioan Slavici”. De la Sibiu, la o lună de la instalarea sa la conducerea noului cotidian „Tribuna”, Slavici trimite o epistolă - raport în care, prezentând în detaliu succesul de care s-a bucurat ziarul său de la primul număr, solicită reverențios părerea lui Titu Maiorescu „asupra atitudinii noastre de până acum (n.a. față de guvernul român) căci ținem cu toții să fim aprobați în deosebi de D-voastră”. [1] E singura scrisoare care se deschide și se închide în aceeași tonalitate impetuos - emoțională pe care o regăsim dezvoltată în conținut: „prestimabilului domn Titu Maiorescu” i se transmit respectuoasele complimente ale „devotatului său servitor” Ioan Slavici. După ce fusese atât de singur la București, între ardeleni lui de „cultură germană” ca I. Bechnitz, frații Brote, Sim. Popescu, D. Popovici-Bărcianu, N. Cristea și D. Comșa, Slavici se simte... “sigur”. Mediul social în care trăiește la Sibiu pare să-i priască, căci scriitorul se declară mulțumit și plin de bună-dispoziție, capabil să țină piept greutăților ce urmează să le întâmpine în perioada ce vine la „Tribuna”. La jumătate de an de la revenirea sa în Transilvania, Slavici nu mai împărtășește același optimism. Viața ziarului e grea, dar el resimte ca adevărată povară gândul că munca aici a fost zadarnică ca și încercarea de „de a-i încălzi pe oameni aceștia și a-i ridica mai presus de ceea ce sunt în viața lor.” [2] Gazetarul e „oarecum perit”, nici scriitorul

nu o duce mai bine: „<Pădureanca> am terminat-o cum am terminat-o. - îi scrie lui Maiorescu - Moartă o fi, vie o fi, așa e, cum este. Dacă ar fi să fie un păcat literar, ertați-l și pe acesta.”

Slavici s-a îndoit în tot acest timp de sine, s-a crezut mereu inferior solicitărilor, s-a văzut mereu pe punctul de a fi desființat de calomnii, adversități sau conflicte neprevăzute. A trăit mereu sub semnul temerii cu care îl familiarizaseră necazurile și eșecurile în plan profesional sau personal. În vara lui 1873, Slavici își pierduse părinții, fusese părăsit de Luiza, de care îl legase o veche prietenie, i se respinge din considerente politice candidatura la postul de viconotar. Sfârșitul de an și începutul celui lalt îl găsesc într-un spital la Viena în pericol de a-și pierde brațul stâng. De aici, de departe îi scrie marcat de suferință lui Iacob Negruzzi: „N-am fost doicit pe perini de mătasă. Abia îmi aduc aminte decând trebuiește să mă lupt pentru susținerea vieții. Ori cât de mari, ori cât de multe au fost suferințele mele, todeauna aflam în lume ceva ce mă distrăgea, în sufletul todeauna o gândire destul de puternică pentru a goni pe oricare alta.[...] Azi nu mai este acest gând mântuitor. Chiar nici speranțe ce pot avea, nu mă mai mângăesc. Ele îmi par zadarnice, seci, ba produc, chiar în sufletul meu un fel de frică tănuită.” [3]

Sentimentul e copleșitor cu atât mai mult cu cât gândurile potențează durerea și amplifică angosta: „Sunt asemenea unui ostaș care este atacat de sute de vrăjmași. Nu știu la ce să mă gândesc, la ce nu - la ce mai înainte, la ce mai apoi.[...] Ucide sufletul această agitațiune fierbinte. Nici o groază nu poate fi mai grozavă decât groaza de gând. Frica de aceea ce poți gândi, te ucide - încet, picurat - dar ucide.” [4]

Suferința e prea mare și ea îl apropie ușor de marginea prăpastiei: „Instinctiv îmi pun întrebarea dacă o viață precum este a mea, merită să fie susținută.” Dacă există temeii pentru deznădejde căci „nu e destul c-am pierdut tot..., ci tocmai acum ...trebuie să mă aflu singur, părăsit nu mai puțin de oameni, decât de Dumnezeu”, există și un resort pentru speranță: „Nu doresc a muri. Aș dori ca să viețuiesc secole întregi pentru ca să fiu martor și părtaș la lucrarea p'în care se vor realiza ideile ce azi înalță sufletul meu.[...] N-am putut fi fericit p'în mine însumi în viața individuală, simțesc destulă putere pentru a afla tot p'în mine însumi fericirea în viața comună.” [5]

Zece ani mai târziu la „Tribuna” va simți că împlinește acest vis. Epoca glorioasă și agitată a cotidianului sibian se întinde între 1884 și 1890. Sunt doar șase ani, dar în această perioadă Slavici aflat la vârsta maturității creatoare realizează proiectul vieții sale. El va face pentru Transilvania prin „Tribuna” ceea ce cu două decenii în urmă și în condiții incomparabil mai favorabile realizase Titu Maiorescu prin „Convorbiri literare”. E cunoscut faptul că ziarul a tranșat definitiv vechiul conflict între fonetism și etimologismul latinist, că a pus bazele unui valoros „realism poporal” din care se va trage literatura ardelenescă majoră, a oferit modele de limbă și artă literară. Exemplul cel mai grăitor în acest sens îl reprezintă opera lui George Coșbuc, poetul revendicat în întregime de cotidianul sibian. Mișcarea literară a fost doar una dintre inițiativele publicației anunțate de Slavici în articolul programatic al „Tribunei” din 14/26 aprilie 1884. Adevărata luptă a fost aceea în plan social-politic. Respectarea drepturilor tuturor naționalităților din Transilvania fără discriminare, punerea instituțiilor - biserică și școală mai ales - în slujba maselor au fost doar câteva dintre dezideratele tribuniștilor. Nici nu mai contează faptul că acțiunile în care acestea s-au materializat nu au fost întotdeauna încununate de succes. Slavici impune o linie personală de conduită în literatură, cultură, politică care în pofida adversităților va fi reper și unitate de măsură pentru tot ce-i va urma. Cunoaștem consecințele dureroase în plan personal ale constanței principiale a scriitorului șirian. „Tribuna” e una din puține realizări fericite care se datorează aproape exclusiv caracterului ireproșabil al lui Slavici. Slavici e admirat, iubit și susținut de cititorii cotidianului. Când se apară răspunzând unor acuze de trădare a intereselor naționale, e crezut: „Și noi nu lucrăm aici în redacție de capul nostru, -scria Slavici în 1886 oferind „o lămurire” celor care îl atacau din nou - ci după inspirațiunile pe care le primim de la amicii noștri din Sibiu, din Brașov, din Blaj, Cluj, Gherla, Năsăud, Arad, Timișoara, Lugoj și Caransebeș, de pretutindenea unde sunt români care se preocupă de chestiuni politice. Căci nu voim să conducem politica românilor, ci să exprimăm

sentimentele și convingerile lor” [6] (s.a). De aceea, condamnarea lui Slavici la un an de închisoare în cel de-al cincilea proces de presă al „Tribunei” va declanșa un val de proteste și îi va aduce alături zeci de susținători care se grăbesc să se declare solidari și pe mai departe cu lupta ziarului sibian. Din Năsăud, „Tribuna” primește o telegramă, trimisă de I. Macavei, în care Slavici este numit apărător al „cauzei române”[7]. Caransebeșenii condamnă verdictul Curții cu juri din Cluj prin care era trimis la temniță „profetul națiunii române” [8]. Din Blaj, Alexandru Grama scrie că orice român „de orice vederi politice” trebuie să recunoască faptul că prin pana lui Slavici „Tribuna” se ridicase la înălțimea la care „nu a fost niciodată nici o foaie politică de ale noastre” [9]. Din Arad, Vasile Mangra scrie că „tribuniștii” din acele părți au luat cunoștință de condamnare cu „adâncă mâhnire”. Se mângâiau, însă, că „fulgerele se descarcă de regulă, în copaci, nu în tufe”[10].

Deși un învins al sistemului politic austro-ungar din Transilvania vremii sale, Slavici e perceput ca un învingător al acestuia. Întemnițat la Vaț și beneficiind de îngăduința directorului închisorii a cărei admirație o câștigă, el reușește să rămână conducătorul din umbră al „Tribunei”. Presa maghiară care deține informații despre acțiunile lui Slavici scrie în decembrie 1888: „Slavici este un om mare. Acolo dărâmă unde vrea și acolo vindecă unde-i place.” [11] Slavici își trăiește, fără îndoială, acum, unicul moment de glorie al vieții sale pe care l-a așteptat atât și pe care va tânji să-l retrăiască până în ultimul ceas. Că lucrurile stau așa o demonstrează o scrisoare trimisă de Slavici din închisoare lui Septimiu Albini, noul director al „Tribunei”, care îl consultă pe acesta în toate acțiunile pe care le pune la cale: „*Eu sunt foarte mulțumit cu <Tribuna> și te încredințez că mulțumirea aceasta e una dintre cele mai mari mângâieri ale vieții mele.*” [12] Și mai departe: „*Mergeți bine și n-aveți absolut nici o trebuință de povețele mele.*”

În volumul său de amintiri despre anii de temniță maghiară și apoi română, intitulat ulterior *Închisorile mele* și redactat în ultimii ani ai vieții, Slavici evocă în paginile despre Vaț un moment din toamna lui 1888. Regele Carol aflat într-o vizită la Viena îi vorbește împăratului despre Slavici, „*cețățean al monarhiei austro-maghiare pe care judecătorii îl osândiseră în numele lui pentru fapte neiertate*” [13]. Un consilier ministerial face o vizită doamnei Slavici îndemnând-o să adreseze împreună cu soțul său guvernului o cerere de grațiere. Slavici refuză. El consideră că e nepotrivit să adreseze guvernului o cerere de grațiere când acesta putea să facă un raport în acest sens și fără a o primi.

Cu certitudine, argumentația refuzului e eronată. De fapt, Slavici e la capătul unui drum prin care obținea definitivă confirmare de sine doar dacă punea totul în joc. Reputația, cariera literară, prietenii, familia – toate fuseseră deja sacrificate. „Tribuna” e cea mai vie dovadă în acest sens. Aici Slavici dă măsura posibilităților sale. Lucrarea sa e admirabilă, cantitatea de energie consumată – imensă, sacrificiile – de necalculat. Rămânea sumumul: libertatea. O oferă și pe aceasta. De aici înainte nimeni nu mai avea dreptul să-i ceară nimic. Și nimeni nu mai avea dreptul să conteste vreo acțiune de-a sa. Nici măcar Maiorescu. Înfeudarea morală trecuse. Tribuniștii stăteau de ceva vreme în rele relații cu Maiorescu și cu cercul său. Așteptaseră să primească sprijin material înainte de intrarea lui Slavici în temniță, dar junimiștii, deși la putere, nu o făcuseră. Maiorescu îi cere socoteală lui Slavici și cu privire la orientarea lor politică. „*Cu ori fără voia d-voastră - declară Slavici într-o scrisoare către Maiorescu - <junimist> azi mai are și un înțeles politic, și e cestiune de onestitate să vă mărturisesc că în înțelesul acesta noi, deși amici literari ai <junimiștilor> de peste Carpați, nu suntem <junimiști>. Credem însă că e de prisos să vi-o spun aceasta, deoarece o știți demult.*” [14] Distanța dintre cei doi crește și mai mult deoarece, în câteva editoriale de la începutul a anului 1890 (nr.4 - nr.5), Slavici îl prezintă pe Brătianu ca pe unul dintre oamenii politici de seamă ai României. Scriitorul dobândise o altă așezare. Era mai puțin temător în legătură cu părerea despre el a opiniei publice - instanța supremă a oricărei acțiuni sociale sau politice și al oricărui act creator, literar. Necesitatea imperioasă de recunoaștere se transformă treptat într-o stare de securitate dată de conștiința propriei valori, pentru ca ulterior să se convertească în autosuficiență născută dintr-o vanitoasă poziție de outsider. Scriitorul anilor 1888-1895 rămâne însă un om al unui relativ

echilibru. Familia pe care o întemeiasă în 1886 cu Eleonora Tănăsescu contribuie substanțial la această stabilitate interioară. După eliberarea din închisoare, invocând o mie de argumente, Slavici decide să lase „Tribuna” în mâinile noii generații, să se întoarcă la București și să ceară, în fine, cetățenia română. În 1894, se încheie procesul memoriștilor la care Slavici își adusese o contribuție de marcă, știut fiind faptul că la baza Memorandumului definitivat în 1892 stătea proiectul întocmit de Slavici încă din 1887. Tot în 1894 în „Vatra” publică *Mara* și imediat după ea nuvela *Hamul ciorilor*, ultimele două scrieri remarcabile care încheie – teoretic vorbind – o cariera scriitoricească de invidiat. Din poziția de director al Institutului „Ioan Ottetelișanu” din Măgurele, Slavici își va contempla doar propria statuie. Grandioasă, impunătoare, dar pe care contemporanii acestor ultimi ani vor alege s-o așeze departe de ei, spre uitare. Orgoliosul Slavici nu acceptă să iasă din scenă fără luptă. Scrie enorm, ritmul e sufocant: șase romane, cinci volume de nuvele, manuale, lucrări de popularizare, luări de atitudine publică în manieră confesivă și agresivă totodată, gazetărie susținută. Volumul scrisului său din ultimele trei decenii îl întrece de aproape șase ori pe cel din primele două decenii și jumătate ale tinereții și maturității creatoare.

Ce se întâmplase cu scriitorul Slavici de odinioară? De ce e atât de schimbat bătrânul Slavici?

Partea II: Cel ce aleargă după fluturi

Eleonora Tănăsescu Slavici vorbește – în jurnalul scris în anii 1935-1941 – despre existența a doi Ioan Slavici în viața ei: „Îmi istorisea Slavici cum odată, de demult, asistând la reprezentarea piesei *Sânziana și Pepelea*, a râs cu atâta poftă, încât Alecsandri, care era în lojă, a venit la el, zicându-i:

– Știu, d-le Slavici, că piesa e proastă, dar îmi pare bine c-am scris-o numai de plăcerea ce o am văzând-te râzând cu atâta poftă.

Această fire norocită și expansivă, mai târziu, prin puterea împrejurărilor, s-a nchis, rămânând un moralizator supărător pentru oamenii prea încrezuți în capacitatea lor.” [15] (s.a)

Dincolo de ironia subtilă, rândurile descoperă suferința celei care i-a stat alături scriitorului patru decenii și a fost martoră a momentelor de fericire, dar mai ales a acelora de nefericire trăite de acesta. Necazurile ultimilor ani în special au lăsat urme adânci în sufletul și caracterul soțului ei, l-au schimbat. Zâmbetul a dispărut, omul vesel s-a transformat într-unul morocănos, greu de suportat și înțeles. Dacă celelalte poveri au fost duse cu gândul la finalitatea lor, aceasta din urmă nu mai are niciun temei și, prin urmare, greutatea sa e imensă. De o injustețe strigătoare la cer i se pare soției și conul de umbră sub care a trăit și a murit Slavici. Scriitorul a fost mare. La fel și omul. Eleonora Slavici simte că are o datorie de onoare: aceea de a depune o mărturie „sub jurământ” în favoarea celui ignorat, dar mai ales acuzat de trădare și hulit pe nedrept. E „o apărare a unui proces sufletesc”, o apărare pro domo.

Depoziția soției scriitorului e deosebit de importantă. Aflăm cu certitudine că în 1881 Slavici era încă așa cum îi dicta firea despre care însuși mărturisea: „*Chiar în cele mai grele împrejurări ale vieții mele am fost pornit spre veselie, am căutat totdeauna partea luminoasă a lucrurilor, am alergat așa zicând după fluturi*” [16]. Îl regăsim la fel în anii „Tribunei”, la Vaț și în primii trei ani după întoarcerea la București. Nu l-a dărâmat nici faptul că în 1893 – după atâția ani ce-i confirmaseră valoarea – a fost respins de la premiul „Năsturel” al Academiei Române, deși volumul său „Novele” primise raport favorabil din partea comisiei premiilor anuale condusă de N. Quintescu. Slavici a înțeles că sancțiunea politică îl urmărea și dincoace de Carpați. Un an mai târziu, aceeași instituție se vede silită să stăruie pe lângă el să accepte conducerea Institutului „Ioan Ottetelișanu” din Măgurele. „Slavici cu firea lui exaltată și naivă a primit propunerea cu entuziasm. Munca grea ce-i sta în față îl încânta. Planuri mari de cum are să prefacă pustiul în care intra în oază înfloritoare, toate acestea îl transportaseră de pe fața pământului și – fără judecată – și-a rupt legătura materială a vieții lui. (...) **Drumul drept și curat pe care umblase Slavici... acum s-a infundat, a intrat pe o potecuță întunecată...**” [17] (s.a) scrie soția scriitorului patruzeci de ani mai târziu. Amintirea e dominată de un profund regret după anii pierduți din cauza unei decizii

greșite, căci retrăgându-se la Măgurele, Slavici a rupt încetul cu încetul relațiile pe care le avea cu oamenii care îl apreciau și îi erau binevoitori. Din propriul său stăpân, s-a văzut deodată subaltern al unor funcționari jigniți mai ales de intransigența acestui om dintr-o bucată care era Slavici. Din cauza acestui „surghiun” cel mai mult a suferit scriitorul pe care munca istovitoare și zecile de responsabilitățile ale fiecărei zile l-au ținut departe de scris. Din paisprezece ani în „pustiul” de la Măgurele, șapte ani au fost petrecuți în tăcere. Doar gazetarul nu uită să scrie două - trei articole pe an pe care le trimite ziarul „Tribuna poporului” din Arad în amintirea anilor cu soare de la cotidianul sibian.

„Tribuna”, „cea mai scumpă dintre creațiunile”[18] lui Slavici, trece din 1896 în stăpânirea Partidului Național Român. Din această nouă poziție, ziarul devine o armă îndreptată spre vechii tribuniști. Slavici nu poate suporta gândul că ea se descarcă acum în pieptul celor puțini care luptaseră prin ea cu doar doisprezece ani în urmă în numele unor principii devenite ulterior emblematic. Această nouă stare de fapt e o „rușine” pe care nimic n-o poate șterge nici măcar încredințarea că, deși grăiți de rău în coloanele cotidianului sibian, „tribuniștii de baștină” rămân tot ceea ce au fost: promotorii „unui nou avânt a lucrării noastre culturale, unei noi direcții a luptelor noastre politice, unui nou curent în dezvoltarea noastră națională”[19]. Slavici din 1896 nu mai e același cu cel din 1893, de aceea face acum ceea ce în urmă cu doi - trei ani n-ar fi făcut: se lamentează, se supără, lovește: „Neavând puțința de a-l scoate (pe Ioan Rațiu - președintele Partidului Național Român) din strămoșia în care se afla și de care alții abuzau spre a-l silui, noi ne-am dat toată silința de a-l ajuta și de a-l feri de prea mari greșeli. I-am făcut, înainte de toate, totdeauna pe plac pentru ca să n-aibă ocaziunea de a se supăra; ne-am supus și nu ne-am supărat niciodată orișice ne-ar fi făcut.” [20] Albumul plin cu peste cinci sute de semnături ale moșilor din Apuseni pe care erau gravate în platină și decorate în aur masiv vorbele „Moșii pentru Slavici”, sutele de depeșe de felicitare primite de Slavici la Vaț la nașterea fiicei sale Lavinia, toate incomode în anul 1893 pentru noul președinte al Partidului Național Român, fuseseră strânse și păstrate în sertarul mesei. A venit însă momentul – hotărăște Slavici în 1896 – ca acestea toate să fie publicate ca „act justificativ”. Articolul ce le va conține intitulat *Tribuna și tribuniștii* abundă în astfel de documente, scrisori, declarații notariale prin care Slavici își propune să arate că I. Rațiu a invocat false argumente atunci când a intrat în stăpânirea „Tribunei” și a „Foi poporului”. Deși abuzul e demonstrat temeinic, broșura de la Orăștie nu determină urmări semnificative; oricum epoca de glorie a „Tribunei” se încheie în 1896. Același destin are și întemeietorul ei.

Caragiale, altădată tovarăș de drum al lui Slavici, e printre primii care semnaleză firea cea nouă a prietenului de ieri: „Peste câteva zile – scrie Caragiale – apare la București o broșură (*Tribuna și tribuniștii*) a d-lui Slavici în care d. I. Slavici face, deși cu mult entuziasm, dar foarte imparțial, apologia d-lui Slavici. Din toată broșura rezultă că d. I. Slavici este un om care se poate lăuda pe sine 95 de pagini, pentru ca la urmă, în pag. 96, să ne poată da soluția chestiunii naționale.”[21] Caragiale se alăturase după 1895, adversarilor tribuniștilor și publică articolul atacându-i atât pe E. Brote cât și pe Slavici. El părăsise redacția revistei „Vatra” cu câteva luni mai înainte în împrejurări rămase până acum nelămurite. Se pune întrebarea, în urma unor mărturii ca acestea, dacă nu cumva Caragiale hotărăște plecarea având ca argumente atât schimbarea radicală a prietenului de altădată cât și divergența apărută între ei pe considerente politice.

Cert este că bătrânul Slavici nu va păstra în memoriile sale niciun rând despre această despărțire. La moartea lui Caragiale el va scrie un articol ce va trece ulterior integral în volumul de *Amintiri* din 1924. Regăsim conturată aici imaginea lui Caragiale de la „Timpul”, gazetarul talentat, înzestrat cu un acut simț al limbii, extrem de exigent cu ceilalți, dar mai ales cu sine. Slavici recrează atmosfera din redacția ziarului, se oprește asupra momentelor de emulație născută în discuțiile pe teme literare, lingvistice, economice, politice pe care Eminescu, Caragiale și Slavici au avut bucuria să le trăiască în anii grei, dar tumultoși ai tinereții lor. Articolul e dedicat în egală măsură și dramaturgului Caragiale care „a contribuit la ridicarea nivelului cultural și moral al societății noastre” mai mult decât ne putem da seama. „E mult și neîndoios - scrie Slavici în 1912 -

adevărul pe care ni-l prezintă în concepțiunile sale și e ademenitoare forma desăvârșită în care el își dă pe față gândirile. Au trăit în timpul vieții lui Caragiale și oameni care n-au răs, ci au fost cuprinși de adâncă întristare când și-au dat seama că nu sunt închipuiri deșerte, ci ființe viețuitoare pocitanile omenești pe care le <admiră> lumea în **Noaptea furtunoasă** ori în **Scrisoarea pierdută** și ființe viețuitoare pe care le-ntâlnim pretutindeni în calea noastră.”[22]

În același spirit scrisese și tânărul Slavici în 1879 în apărarea primei comedii a „hâtrului Caragiale”: „Piesa <O noapte furtunoasă> e un tablou de moravuri zugrăvit cu deplină iubire de adevăr și cu multă putere intuitivă; ea ne arată caractere adevărate și bine descrise: aceea îi dă dreptul de a fi ” [23]. Maiorescu va publica articolul său întru apărarea lui Caragiale abia în 1885. Slavici e printre primii, puțini, care văd în comedia *O noapte furtunoasă* „o producție izvorâtă din intuițiunea adevărului”. Pentru „pocitanile omenești” ce populează lumea caragialiană, Slavici găsește și în 1879, ca în 1912, argumente solide care să le susțină valoarea: „sunt oameni pe care îi găsim în mahalalele Bucureștilor, sunt lucruri adevărate care se petrec în fiecare zi aproape de noi, este o viață netrebnică, dar la urma-urmelor o viață la care noi înșine luăm parte” [24]. Nimic nu justifică însă existența „stărpiturilor de oameni și a oamenilor ruinați fie trupește, fie sufletește, fie și trupește și sufletește ” din literatura lui Zola, căci „omenește firesc, esteticeste adevărat, poeticeste frumos e nu ceea ce se petrece în această mizerabilă lume reală, ci ceea ce potrivit cu firea omenească, trebuie să se petreacă. Realitatea brutală e în artă numai fondul dureros și întunecat din care iese cu atât mai luminos la iveală multdoritul adevăr ideal, visul de-a pururea mângâios al firii noastre omenești.” [25]

Bătrânul Slavici respinge „spitalul” lui Zola cu aceleași argumente cu care altădată susținuse „spitalul” lui Caragiale. Ceea ce e surprinzător e că propriul „spital” al eroilor Iorgovan, Pupăză, Bandi, Reghina din *Pădureanca* sau *Mara* ar cădea răpus de rigiditatea principiilor estetice susținute cu atâta vervă de scriitorul anilor din urmă. Fără îndoială că Slavici a fost dintotdeauna un partizan al ideii că esteticul este congener eticului, dar amândouă categoriile sunt deduse de el în anii maturității creatoare din categoria primordială a social-existențialului. În virtutea acestei teorii „arta nu are nici un scop; ea trebuie însă să producă un rezultat. Înainte de toate, frumosul estetic trebuie să fie astfel încât să ne ridice mai presus decât viața de toate zilele.” [26] Arta adevărată trebuie „să-l facă pe om să uite că trăiește o viață lipsită, să-i ofere calea prin care să iasă din sine, să-i dăruiască o clipă de uimire și să-i descarce de pe suflet sarcina vieții”. Prin raportare la aceste idei, Slavici observă că romanului „Mihai Vereanu” al lui Iacob Negruzzi „îi lipsește farmecul vieții, scenele sunt prea puțin dezvoltate, mișcările sufletești sunt prea slab zugrăvite” [27], iar lui Radu, eroul poemei lui Ronnetti-Roman - vigoarea, măreția și frumusețea, „e o stărpitură care ne-ar veni să ne prindă milă”. Ambele opere suferă de lipsa unității concepției, a unității estetice și chiar a unității „tehnice”. Cerințele estetice, de exemplu, parte nu sunt împlinite, parte sunt chiar nesocotite.

Tânărul Slavici nu poate fi, cu nici un chip, învinuit ca moralizator. Dimpotrivă, scriitorul anilor 1875-1895 nu își condamnă personajele pentru că au încălcat un precept moral. Nu le condamnă, nu le aprobă. Preceptul moral nu aparține scriitorului, ci personajului. Chinul, căderea și salvarea sunt ale personajului, de aceea la început Slavici le dă totală libertate de mișcare. El e doar scriitorul care le aduce în pagina scrisă „pentru că nu putea altfel” și pentru „a se descărca sufletește de gândurile ce-l năpădeau”. „Slavici era un observator minunat – își amintește cu nostalgie soția de anii cei buni – se uita la oameni stăruitor, fără a-i cunoaște, încât mulți îl salutau din politețe. El prindea figuri, gesturi și ticurile oamenilor de care avea nevoie când își crea personajele.” [28] Ce va rămâne peste ani din acest scriitor atât de fascinat de oameni?

„În orișicare gen de artă, opere de adevărată valoare vom crea numai adresându-se la toți românii azi în viață și având în vedere și pe cei viitori, căutând în toate ceea ce se potrivește cu firea românului și dându-și silința nu să copieze natura, ci să ridicăm nivelul moral al întregului popor român.” [29] scria Slavici în „Sămănătorul” anilor 1906. Asanarea morală a societății prin artă rămâne scopul și rezultatul creatorului care s-a îndepărtat definitiv de creația sa. De aici până

la fantasmagorii ca cele de mai jos nu mai e decât un pas: „Rostul artei e nu să ne coboare și să ne rușineze, ci să ne înalțe și să ne facă mândri de a ne ști oameni, și operele de artă care reproduc pornirile senzuale, orișicât de interesante și de frumoase ar fi ele, **sunt respingătoare**.” [30] sau „Rostul tragic al vieții omenești e că, pe când viața petrecută în aievea, se ține seamă de împrejurări și de slăbiciunile omenești, se fac concesiuni și se iartă multe, **în lumea ideală pozițiune socială, bogății și destoinicii individuale sunt numai accesorii, cei mari și mici sunt deopotrivă și li se cere tuturor cumpenire deplină, nu se face nici o concesiune, nu se iartă nici un păcat și slăbiciunea, fie cât de mică duce neapărat la dureri.**” [31]

Fără îndoială că Slavici „nu este nici primul, nici ultimul scriitor ale cărui intuiții magmatice și neconștientizate deplin depășesc programul teoretic formulat și explicitările limpezite” [32]. Din păcate, așezat la masa de lucru, bătrânul Slavici e un scriitor la fel de slab ca și teoreticianul. Dacă în perioada directoratului de la Institutul „Ioan Ottetelișanu”, a scris puțin pe apucate, după alungarea sa de la Măgurele scrisul devine un surrogat pentru toate proiectele începute, dar nefinalizate sau ratate. Zeci de articole, sute de pagini de proză umplu coloanele nou-înființat ziar „Minerva” începând din decembrie 1908. Au urmat „Buletinul armatei și marinei”, „Ziua” sau „Gazeta Bucureștilor”. Din poziția de director sau simplu colaborator, Slavici e rând pe rând înlăturat. Preocuparea sa pentru soarta muncitorilor, criticarea politicii de deznaționalizare dusă de stăpânirea austro-ungară, pronunțarea pentru neutralitate sunt câteva dintre ideile pentru care Slavici luptă și o face singur. Devine indezirabil. O. Goga și N. Iorga îi fac amândoi panegiricul. Guvernul român îl închide de două ori pentru că ar fi fost filogerman: în vara lui 1915 la Domnești și iarna lui 1919 la Văcărești după ce cu treizeci de ani în urmă guvernul austro-ungar îl trimisese la Vaț pentru că ar fi fost filoromân. Grea povara pentru „*năpăstuitul scriitor Ioan Slavici*” cum s-a numit pe sine în procesul ziaristilor la care lua parte ca acuzat în vârstă de șaptezeci și unu de ani!

În 1919, comisarul regal care instrumenta procesul a întrebat cu vădită superioritate: „*Ce l-a împiedicat pe bătrânul Slavici să tacă?*” „*Nu-mi era iertat să tac, domnule comisar regal - răspunse Slavici - căci eu nu sunt politician lăhniț de căpățuire.[.]Este iubire de oameni; iubirea de neam ceea ce ne-a făcut să vorbim..*” [33]

Același răspuns ar fi dat probabil și scriitorul Slavici dacă ar fi fost întrebat de ce a scris atât de mult. Există în miile de pagini scrise rânduri în care descoperim faptul că scriitorul era conștient de lipsa de receptivitate a publicului în raport cu opera sa literară după 1895: „*Am făcut de aproape treizeci de ani lecțiuni de limbă, am citit și am scris mult, am trăit timp îndelungat în cele mai bune cercuri literare, am avut între prietenii mei intimi pe câțiva dintre cei mai distinși scriitori români; a fost însă destul ca timp de câțiva ani să-mi petrec viața în umilită retragere pentru ca să fiu cuprins de simțământul că nu mai sunt în stare să scriu la înțelegerea contemporanilor mei.*” [34] Din păcate, el nu găsește ca vinovată propria schimbare, ci acuză însăși schimbarea: a mentalităților, a vremurilor, a tinerilor literați de aceea scrie cu năduf mai departe: „*Au dat în viața noastră literară navală scriitori pentru care limba poporului e bătărească și sărăcăcioasă, cronicarii sunt seci, cărțile bisericesti sunt stupide, iar scriitorii mai bătrâni s-au învechit..*” Opoziția pe care o întâmpină în rândul noii generații de cititori, de scriitori nu l-a determinat să lase penelul, ba dimpotrivă: l-a îndârjit. În virtutea convingerilor sale dintotdeauna, „*nu-i era iertat*” dacă s-ar fi oprit din scris. Așa că a continuat până în pragul morții. În 25 aprilie 1925, cu trei săptămâni înainte de moarte, îi cere într-o scrisoare redactorului „Adevărului literar și artistic” să-i trimită mai multe numere ale revistei în care îi apăruseră capitole din romanul *Din păcat în păcat*. Boala îl țintuia la pat și se gândea să nu stea „*degeaba*” și să facă îndreptări pentru publicarea ulterioară a romanului în volum.

Partea III: Iubirea în gloriem

Slavici omul și Slavici scriitorul au căutat tot timpul o așezare sub semnul Moralei. Și unul și celălalt au umblat mereu după jaloane care să orânduiască drumul cel bun spre împăcarea cu sine.

Paradoxal e faptul că atunci când unul le-a găsit, celălalt le-a pierdut și viceversa. Există, însă, în viața lui Slavici un moment de grație al împlinirii resimțite simultan de om și scriitor.

În octombrie-decembrie 1888, la Vaț, Slavici scrie cele zece scrisori adresate „unui om tânăr” și le dă de la început un titlu definitoriu pentru viața sa: *Fapta omenescă*. Are patruzeci de ani, e o personalitate a vremii sale atât ca scriitor, cât și ca gazetar. De ceva timp viața sa personală intrase pe făgașul dorit: era soț și tată a doi copii. Pentru tot ceea ce a realizat a cheltuit timp și efort considerabil și a plătit scump fiecare succes ca și fiecare eșec. Închisoarea îi oferă momentul și cadru potrivit pentru a privi cu relaxare înapoi asupra vieții trăite și mai ales pentru a face o analiză post factum a acesteia. Slavici nu dă aici sfaturi altora: „*Eu nu voiesc, iubite amice, să te conving despre toate acestea. Ți le spun numai așa cum le înțeleg eu.*” [35] „*Omul tânăr*” e doar un pretext pentru o derulare optimă a firului altfel alambicat al amintirilor la ceas de cumpănă: „*Dacă ții să fii convins, te vei convinge tu însuși, căci e destul să-ți acoperi ochii cu mâna și să stai cu mintea trează pentru ca învederat să-ți se arate că viața ta întreagă, atât în vis, cât și în aievea, atârnă numai și numai de ceea ce simți în inima ta, și că mișelul nici chiar prin vis, ba mai ales prin vis nu poate scăpa de mișelia lui, pe când omul bine simțitor vesel veghează și dulce doarme.*”

Slavici își scrutează trecutul cu un ochi nostalgic și alege să folosească evocarea ca formulă inteligibilă și vădit neintempestivă: „*Convinge-te de aceasta și vei înțelege neastâmpărul sufletesc care pe mine, omul crescut în iubire, m-a făcut să alerg rătăcind ani îndelungași, să scrutez, să răsfoiesc cărțile învățaților, să mă frământ în mine și să mă opresc în cele din urmă, noaptea și eu singur, în pragul bisericei, și căit și mângâiat să zic: Tu, Doamne, știi, iară eu cred și iubind, îi plâng amar pe cei ce nu mai pot să creadă!*”

Pas cu pas se conturează profilul spiritual al scriitorului ajuns în momentul maturității sale, căci memoria a ales să surprindă marile întâlniri ale vieții: părinți, soră și „tata-bătrân”, Eminescu, Schopenhauer, Beethoven, Raffaello, Confucius, apostolul Pavel, Dumnezeu. Tablourile realizate sunt însă de o uimitoare forță evocatoare încât par mai degrabă creația scriitorului, decât a memorialistului atent la acuratețea informațiilor. În *Lumea prin care am trecut* întâmplările sunt expuse ca într-un proces verbal. *Fapta omenescă* nu e o operă de informare ca celelalte lucrări memorialistice ale bătrânului Slavici. Ea e gândită ca un text programatic nu biografic, e o mărturie de credință a unui scriitor aflat la apogeul carierei sale și în egală măsură a unui om pentru care normele morale au fost pietre de temelie ale existenței de zi cu zi: „*Eu am căutat cu multă însetare mângâierea științei, dar n-am găsit-o nici în cărțile învățaților, nici în capul meu decât mulțumirea de a-mi fi împăcat gândurile: mângâierea sufletească pe care mi-o dăduse iubirea învățată de la mama mea, pacea dintre mintea mea și inima mea n-am găsit-o decât în arta inspirată în muzica lui Beethoven, în marmura cioplită de măiestri mari, în pânzele lui Rafaello, în operele scrise de oameni, care au vorbit sub stăpânirea iubirii covârșitoare, numai atunci am găsit-o când am ajuns să înțeleg că iubirea m-a făcut ceea ce sînt și că numai prin iubire mă pot feri. Singur Dumnezeu însă le iubește toate deopotrivă și singură iubirea lui este fără de margini: eu, omul am să mă mărginesc și în iubire potrivit cu slabele mele putințe.*”

În nici o altă operă a sa Slavici nu a vorbit mai explicit, mai profund și mai frumos despre formarea sa ca om și ca scriitor: „*Lumina mângâierii nu mi s-a ivit dar decât atunci când m-am întrebat: Omule! Ce ai tu să iubești mai presus de toate și până unde are să meargă iubirea ta, pentru ca mereu vesel, mereu avântat, mereu mulțumit să treci prin viață?!*”

Întrebarea aceasta e punctul de plecare al întregii înțelepciuni omenești, al filosofiei practice, al moralei, fie religioase, fie politice, fie sociale, al estetice și mai presus de toate al pedagogiei, pentru mine cea mai înaltă și mai de căpetenie dintre toate științele.

Oameni înțelepți și oameni inspirați au răspuns potrivit cu îndoielile și cu împrejurările timpului lor la întrebarea aceasta.

Dacă vreodată în viața mea mă voi bucura în condițiuni mai potrivite de tîgna, de liniștea și de libertatea sufletească pe care le am acum, voi căuta să-mi fac mulțumirea de a formula și eu

răspunsurile potrivite cu împrejurările, cu îndoielile și cu înțelegerea acelor la care mă adresez eu” [36]

Acestei întrebări îi răspunde Slavici când se oprește, surprinzător și profetic parcă, în creația sa literară asupra iubirii în particular și asupra relațiilor umane în general. Pentru scriitor era o evidență ceea ce a devenit, ulterior „fir al Ariadnei” pentru mai toate prestațiile științificate ale psihanalizatorilor veacului al XX-lea; anume că *nucleul*, și, totodată, *nodul gordian* al oricărei relații umane este dragostea, acea dintotdeauna enigmatică mișcare sufletească ce echivalează cu decisivul început al cunoașterii de sine și de semenii, pentru oricine, când i-a venit vremea să rupă „cordonul ombilical” – *psihic*, nu *biologic* – care-l legase de aceea care i-a dat naștere. Așa se explică de ce *trăirile dragostei* constituie nu doar o „temă” printre altele, ci „supratema” obsesională, „Alfa” și „Omega” pentru întreaga epică a scriitorului. Magistrat e chipul în care epica lui Slavici ne edifică asupra faptului că din iubire pornesc toate rămurișurile afectivității omenești, că dragostea e calea de acces spre „adâncul latent” care este personalitatea umană, e o *ratio cognoscendi* și o *ratio essendi* a individului. Nimeni înainte de Slavici și puțini după el au reușit să spună atât de bine prin operele lor că a iubi este ceva mai grav și mai semnificativ decât a te entuziasma de liniile unei fețe și de coloritul unui obraz, înseamnă a te pronunța pentru un anumit tip de umanitate anunțat simbolic în detaliile feței, ale vocii și ale gesticii. Iubirea, aflăm cu precădere din nuvelistica lui Slavici, e o aderare la un anumit tip de viață umană pe care îl găsim performat, insinuat, în altă ființă fără ca aceasta să presupună „perfecțiunea”, ci excelarea.

Scormon, *Gura satului*, *La crucea din sat* sunt nuvele ale iubirii mature firești, obstrucționate sau simulat obstrucționate; *Moara cu noroc* și *Pădureanca* sunt miniromane ale unor iubiri ratate. Cu *Mara*, romanul celebrării iubirii, se încheie la Slavici cursul sinuos al sentimentului erotic, pentru că nuvelele anilor din urmă (*Mitocanul*, *Spiru Călin*, *Puișorii*, *Nuța*, *Negrea Bătrînul*, *Prințesa*) nu se înscriu în sfera iubirii, ci a unor afecte mult inferioare. „Dragostea” (termenul e, fără doar și poate, folosit impropriu) s-a transformat într-o atracție libidinoasă și tensiune lubrică, obscenă. Patima care fisurează personalitatea e acum nu numai liminară, dar și neechivoc condamnată, pentru că și-a pierdut orice latură de noblețe. „De altfel, în textele lui Slavici, tot mai sclerозate și mai silnice, continuă, până la sfârșit, să lucească, în lumina moartă a putregaiului fosforescent, doar ochiurile negre ale descrierilor voluptăților fizice. Poate că pentru bătrânul prozator rămăsese vie numai memoria acestei tensiuni, niciodată stinsă.”[37]

Slavici a încetat acum să mai fie un scriitor în adevăratul înțeles al cuvântului. Că este așa, o demonstrează cel mai bun „barometru”: modalitatea de surprindere a celui mai complex sentiment uman. Artificialitatea și superficialitatea îi sunt acum atributele definitorii. Nemaivrând să-i mai vorbescă creatorului său, literatura a devenit mută și pentru publicul său și lucrurile nu stau diferit nici în lucrările de după 1920: *Cel din urmă Armaș* (1923), *Din păcat în păcat* (1925) care se încadrează și ele ca subiecte și metodă narativă acestei serii nuvelistice aflate sub semnul ratării.

Capodoperele prozei lui Slavici vorbesc, însă, despre autorul lor ca despre un autentic psiholog al iubirii și, s-ar putea spune, antropolog născut, iar nu făcut, căci Slavici reușește să aleagă, cu ingenioasă premeditare, în creațiile sale de valoare, modurile de a aduce la numitorul comun și tensiunile dintre sexe, și virtualitățile acestora în a intermedia dezvoltarea stărilor și mișcărilor sufletești până la rădăcina lor din „sinele” individual, dacă nu și arhetipal.

Un talent surprinzător, chiar vizionar a lui Slavici, e capacitatea de a surprinde cu arta sa ceea ce „doricului”, în terminologie lui Nicolae Manolescu, îi scăpase fiind mai precis atribut al „ionicului”, al „ionicului” târziu din opera lui Eliade: Nu interesează decât experiențele, atitudinile personale căci acestea sunt momente concrete, materiale culese dintr-o reală viață spirituală. „*Toți suntem de acord că ceea ce interesează cunoașterea umană nu sînt faptele – ci faptul. Poți privi o mie de plante, fără să înțelegi „faptul” esențial vieții vegetale. (...) Cum alegem din milioanele de fapte acelea câteva esențiale? (...) Observați tovărășia între doi tineri, tovărășia care se transformă, uneori, în dragoste. Se întâmplă numeroase lucruri între ei fără importanță (gesturi, conversații, priviri, întâmplări etc.). „Fapte” care se consumă fără germe, fără*

„secvența” organică (...) Deodată un nimic, o întâmplare - transformă banala tovarășie a doi tineri în dragoste. Un nimic care-i dezleagă de mediul normal neutru, inundat de „fapte” și îi farmecă, îi zvârle într-o nebunie unică pe care fără teamă putem s-o numim Absolut.”[38]

Regăsim indiscutabil acel „fapt”, acel „nimic”, de care vorbește Eliade în *Fragmentarium* (1939), întruchipat într-un Scormon, în acea cerere în căsătorie a lui Toderică din *Gura satului*, în tăcerea lui Șofron la prima întâlnire cu Simina... Cum explicăm acest reușita de avangardă a scriitorului ardelean ?!

Slavici și-a ascultat propria „inimă” atunci când a scris ceea ce a scris. Marile sale creații literare s-au născut în anii căutărilor și descoperirilor sinelui. Ca *Homo moralis*, tânărul scriitor n-a cunoscut maladiva carență de absolut a omului etic. A cunoscut în schimb eșecul și mai ales asumarea lui.. A trăit adesea în incertitudine dar a avut privilegiul tenacității mersului și experiența rătăcirii asumate de aceea s-a oprit din drum și a privit fascinat oamenii care-i vor deveni rând pe rând personaje. Slavici al anilor 1875-1895 a fost un mare naiv, dar de o naivitate înțeleasă ca intuire a unei moralități „originare”. Eticul a fost osatura pe care el s-a construit, dar acesta nu a fost invocat permanent ca o temă sărbătorească, ci doar analizat, înțeles și, mai ales, trăit în măruntă responsabilitate zilnică.

Bătrânul Slavici își va supraveghea permanent conduita, realizând un portret idealizat sau construind o poză. Îi va lipsi sau va pierde pe parcurs spontaneitatea morală prin excesul inteligenței, rafinament psihanalitic, înțelegere dialectică sau „talentul” relativității. Se va așeza permanent sub semnul eticii „maximaliste”, hiperelaborată și crispată. Placiditatea etică înseamnă, însă, absența tresăririi proprii. Tocmai atunci când pare a-și fi atins limita supremă a posibilităților sale creatoare, de fapt, el pierde rostul artei - interogație, pierde naturalețea și harul.

Adevăratele valori ca și marile idei se regăsesc, însă, peste timp și spațiu. Ele ne fac să sperăm că această „cenușăreasă” din „epoca de aur” a literaturii române, că acest ins blajin, aparent anodin care ascunde un creator cu „inimă” veșnic „neștiutoare”; acest scriitor „năvalnic” cum a fost tânărul Slavici nu va înceta să suscite interesul cititorilor din orice timp. Ba mai mult chiar, nu vor pieri cei care să-i aprecieze opera și să o poarte în amintire și mai ales, în suflet, așa cum scriitorul însuși credea, căci „adevărul știut de om (...) mai întâi ca sentiment se ivește”.

Nu ne vom întreba niciodată cum se întreba eroul-naratorul din *Baba Dana* (1923) atunci când a primit vestea morții ei: „Ce va fi lăsat oare aici?! Și ce va fi luat cu dansa?” Iar dacă gândul ar formula întrebarea, răspunsul ni-l oferă același text: „Au trecut ani și ani de zile fără s-o mai fi văzut pe Baba Dana, dar deseori îmi aduceam aminte de spusele ei”.

Pentru un scriitor nu poate fi o reușită mai mare, iar pentru un om pieritor nu poate fi nimic mai mult decât atât.

Concluzii

O corectă periodizare a operei scriitorului ardelean se poate face doar ținând cont de faptul că urcușurile și coborâșurile din lunga și tumultoasă existență a lui Slavici înseamnă tot atâtea schimbările în evoluția creației sale literare. Spiritul și litera textelor se modifică radical de la tânărul Slavici nesigur, imprevizibil, expansiv, dar și inconfortabil ca în *Soll și Haben*; la acel Slavici matur, puternic, echilibrat, tolerant, om al înțelegerii, al iubirii de aproapele său așa cum îl descoperim în *Fapta omenească* și, în fine, la bătrânul Slavici filosemit, iubitor al Internaționalei, dar și orgolios, supărător prin eticism ostentativ chiar și atunci când își amintește de „închisorile” sale.

BIBLIOGRAFIE

1. *Ioan Slavici către Titu Maiorescu, Sibiu, 4 mai, 1884* în Torouțiu I.E., *Studii și documente literare*, vol.V, București, Editura Institutul de artă grafică „Bucovina”, 1934, p.108-111
2. *Ioan Slavici către Titu Maiorescu, Sibiu, 7 octombrie, 1884* în Torouțiu I.E., *Studii și documente literare*, vol.V, București, Editura Institutul de artă grafică „Bucovina”, 1934, p.113-114

3. Ioan Slavici către Iacob Negruzzi , Viena, 1/13 Faurariu, 1874 în Torouțiu I.E, *Studii și documente literare*, vol.II, București, Editura Institutul de artă grafică „Bucovina”, 1934, p.228
4. Idem, p.227
5. Ibidem, p.233
6. *Tribuna*, III (1886) nr.8 (11/23 ianuarie) apud Vatamaniuc D., *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, Editura Academiei, București, 1968, p. 323
7. Telegramă /Năsăud, 1888/, Ms. B.AR. S 78/XXXII apud Vatamaniuc D., op.cit., p. 323
8. Scrisoare datată: *Caransebeș la 1 mai 1888*, Ms. B.AR. S 31 (2)/XXXII apud Vatamaniuc D., op. cit., p.323
9. Scrisoare datată: *Blașiu 22 mai 1888*, Ms. B.AR. S 35 (2)/XXXII apud Vatamaniuc D., op.cit., p.323
10. Scrisoare datată: *Arad 12/24 mai 1888*, Ms. B.AR. S 45 (19)/XXXII apud Vatamaniuc D., op.cit., p. 324
11. „Kolozsvár”, II (1888), nr.282 (4 decembrie) apud Vatamaniuc D., op.cit.,p. 360
12. Scrisoare datată: *Vaș, 21 septembrie 1888*, Ms.B.A.R. nr.27426 apud Vatamaniuc D., op.cit., p. 356
13. Slavici I., *Opere*, vol. 9 (*Memorialistică, Varia*), Editura Minerva, București, 1978, p.330
14. Scrisoare datată: *Sibiu 2/14 mai 1889*, Ms. B.AR. S 60(25)/XVII apud Vatamaniuc D., op. cit., p. 371
15. Slavici E., *Jurnal*, Comitetul pentru cultură și artă a municipiului Timișoara, Biblioteca municipală, 1969, p.60
16. Slavici E., *Jurnal*, op.cit., p.34
17. Idem, p.69-70
18. Bogdan-Duică G., *Mici studii istorice. Criza „Tribunei”* în „Telegraful român”, LXXXVI(1933) nr.73(18 noiembrie)
19. *Tribuna și tribuniștii* în Slavici I, *Opere*, vol. 13(*Scrisori social-politice, istorice, etnografice*), Editura Minerva, București, 1984, p.190
20. Idem, p.223
21. Caragiale I.L., *Culisele chestiunii naționale* în „ Ziuă”, 1896, nr.38-39(25 februarie-2 martie) apud Ioan Slavici, *Opere*, vol. 3, Editura Minerva, București, 1970, p.481 (Note de Vatamaniuc D. la „Hanul Ciorilor”)
22. I.L.Caragiale în Slavici I., *Opere*, vol 9(*Memorialistică, Varia*), Editura Minerva, București, 1978, p.164
23. *O noapte furtunoasă, comedie în 4 acte* în Slavici I., *Opere*, vol. 10 (*Studii și articole literare și culturale*), Editura Minerva, București, 1981, p.162
24. Idem
25. *Literatura „românească” și d-nul Duiiu Zamfirescu* în Slavici I., *Opere*, vol. 10 (*Studii și articole literare și culturale*), Editura Minerva, București, 1981, p.319
26. *Radu. Poemă de Ronetti-Roman* în Slavici I., *Opere*, vol 10 (*Studii și articole literare și culturale*), Editura Minerva, București, 1981, p.147
27. *Ioan Slavici către Iacob Negruzzi , Arad,10 Aprilie, 1873* în Torouțiu I.E, *Studii și documente literare*, vol.II, București, Editura Institutul de artă grafică „Bucovina”, 1934, p.202
28. Slavici E., *Jurnal*, op.cit., p.61
29. *Ce e național în artă* în Slavici I., *Opere*, vol 10 (*Studii și articole literare și culturale*), Editura Minerva, București, 1981, p.336
30. Idem, p.331
31. *Apus de soare* în Slavici I., *Opere*, vol. 10 (*Studii și articole literare și culturale*), Editura Minerva, București, 1981, p.355
32. Cosma A., *Geneza romanului românesc* , Editura Eminescu, București, 1985, p.213

33. *Închisorile mele* în Slavici I., *Opere*, vol. 9 (*Memorialistică, Varia*), Editura Minerva, București, 1978, p.442-445
34. *Literatura „românească” și d-nul Duiliu Zamfirescu* în Slavici I., *Opere*, vol. 10 (*Studii și articole literare și culturale*), Editura Minerva, București, 1981, p.319
35. *Fapta omenească* în Slavici I., *Opere*, vol 9 (*Memorialistică, Varia*), Editura Minerva, București, 1978, p.547
36. Idem
37. Popescu M., *Slavici*, Editura „Cartea Românească”, București, 1977, p.311.
38. Eliade M., *Drumul spre centru*, Editura Univers, București, 1991, p.143